

مع موسوعات رجال الشيعة

سید جواد برکچیان

باسمہ تعالیٰ

الحمد لله الواصل الحمد بالنعيم والنعم بالشكر نحمد الله على آياته كما نحمده على بلائه ... ونشهد أن لا إله إلا الله وحده لا شريك له وأن محمداً عبده ورسوله شهادتين تُصعدان القول وترفعان العمل.

بازینت دادن آغاز نوشتار به کلام امیر المؤمنین علیه السلام مطالب آن درسه بخش تقديم می گردد:

مع موسوعات رجال الشيعة /
السيد عبدالله شرف الدين:
حققه وعلق عليه: مؤسسة
تراث الشيعة (مؤسسة
كتابشناسی شیعه):
قم، ۱۳۹۱: ۲۱۲۴ جلد، ۳ صفحه.

الف) معرفی مختصر کتاب مع موسوعات رجال الشیعه

مع موسوعات رجال الشیعه تأثیف سید عبدالله شرف الدین (متولد ۱۳۴۵)، فرزند سید عبدالحسین شرف الدین قدس سره الشیرف (۱۳۷۷-۱۲۹۰)، کتابی است که مباحث آن بر محور تصحیح و تنقیح سه موسوعه از کتب رجال و تراجم شیعه: الذریعة إلى تصانیف الشیعه وطبقات أعلام الشیعه تأثیف شیخ آقا بزرگ تهرانی (۱۳۸۹ م) وأعيان الشیعه تأثیف سید محسن امین (۱۳۷۱ م) دور می زند و در پایان، بحث از هشت کتاب رجال و تراجم نیز بدان ملحق گشته است که عبارتند از: رحال نجاشی (۱۴۰۵ م)، أمل الامل تأثیف شیخ حر عاملی (۱۱۰۴ م)، الفوائد الرضویة تأثیف شیخ عباس قمی (۱۳۵۹ م)، ماضی النجف وحاضرها تأثیف شیخ جعفر آل محبوبه (۱۳۷۷ م)، أنوارالبدین تأثیف شیخ علی بلادی بحرانی (۱۳۹۰ م)، شهداء الفضیلۃ تأثیف شیخ عبدالحسین امینی (۱۳۹۰ م)، موارد الإتحاف ومنیة الراغبین تأثیف سید عبدالرازق کمونه (۱۳۹۰ م).

این کتاب بار اول در سال ۱۴۱۱ در بیروت به همت مؤسسه الإرشاد للطباعة والنشر درسه جلد منشر شد و مؤلف محترم کتاب را با اضافاتی به محقق ارجمند جناب حجۃ الاسلام والمسلمین رضا مختاری، مدیر محترم مؤسسه کتابشناسی شیعه سپرد تا اینکه این کتاب در سال ۱۴۳۴ برابر با ۱۳۹۱ ش برای بار دوم باز هم درسه جلد به چاپ رسید.

چاپ جدید این کتاب مشتمل بر یک مقدمه تحقیق (در ۷۰ صفحه) است. در این مقدمه دو فصل آمده است. فصل اول مشتمل بر دو مطلب است. در مطلب اول، شرح حال که شیخ عبدالحمید الحرقاضی بیروت (۱۴۰۸ م) در باره مؤلف کتاب نوشته آمده که این شرح حال در جلد هشتم موسوعة الإمام السيد عبدالحسین شرف الدین، ص ۳۷۷۴-۳۷۸۰ چاپ شده

فرزندان خود نگاشته و مخاطب ۴۱ نامه ازین نامه‌ها مؤلف محترم کتاب، سید عبدالله شرف‌الدین می‌باشد.

جزء اول کتاب مشتمل بر تعلیقات مؤلف محترم بردو موسوعه ارزشمند الذریعة و طبقات اعلام الشيعة است.

مؤلف در مقدمه جلد اول بعد از ستودن شیخ آقابزرگ به کثرت تبع و قوت تحقیق، اخلاص نیت، حقیقت جویی در تمام نوشته‌ها، طیب سریرت، بزرگ شخصیت و علو اخلاق می‌فرماید: «در این دو موسوعه به خصوص ذریعه اشتباہات زیادی واقع شده است و عجیب آنکه ذریعه مشتمل بر بسیاری از مؤلفات اهل سنت به خصوص مشاهیر آنهاست و عجیب‌تر این است که مؤلفات عده‌ای از نوابض معروف به دشمنی اهل بیت عليهم السلام و عده‌ای از نصارا و فرق دروزیه، بهائیه، قادیانیه، هندوونیز آنها که قبل از اسلام از دنیا رفته‌اند، در کتاب ذریعه آمده است» و نمونه‌هایی از هریک را نام می‌برد.

سپس می‌فرماید: برای خدمت به موضوع این دو کتاب و به پاس تلاش‌های مؤلف، به تصحیح این دو کتاب و مقابله آن دو با کتب تاریخ و تراجم پرداختم و بحمد الله موفق گشتم که از هر ناحیه آنها را تصویب و تصحیح نمایم.

وی در پایان می‌فرماید: «أهدي هذا الكتاب المستطاب ... إلى عميد الشيعة في العالم خلفاً لزعيم الأمة و حامل لواء النبي والأنبياء سماحة آية الله السيد علي الخامنئي» چرا که او بهترین کسی است که مثل این کتاب - که متضمن تصحیح ترجمه سلف صالح ازیشوابیان و استادان ماست - به او اهدامی گردد و بین جهت که او در این عصر، از نظر علم و امانت و ورع و پیشوایی، مثل آنهاست.

تعليقات مؤلف بر ذریعه در حدود چهارصد صفحه و

است (جلد هشتم موسوعه، ملحقات بغية الراغبين است که مطالب آن در ۶ مجموعه ارائه شده است. در مجموعه دوم ذیل عنوان عقب الامام شرف‌الدین، شرح حال ۷ پسراو به ترتیب آمده است)

در مطلب دوم با عنوان «منهج المؤلف في الكتاب» بر اساس تعليقات مؤلف بر ۳ جلد اول ذریعه مطالی در قالب سه امر ذکر گردیده است:

در امر اول آمده است که معظم تعليقات مؤلف برای اثبات این است که بعضی از کتب مذکور در ذریعه خارج از موضوع آن کتاب شریف است و عمدۀ ادله‌ای که مؤلف بدانها برخروج شخصی از موضوع کتاب ذریعه استدلال کرده است در ضمن نه طریق ارائه شده است.

در امر دوم مطالب دیگر مؤلف در تعليقات ذریعه ضمن شش فایده آمده است.

در امر سوم اسامی همه کسانی که در ۲۴ جلد ذریعه (همه مجلدات ذریعه به غیر از جلد نهم) به نظر مؤلف، از موضوع آن خارج هستند (حدود ششصد نفر) به ترتیب الفبا ذکر شده است.

فهرست اسامی شاعرانی که در جلد ۹ ذریعه آمده و به نظر مؤلف از موضوع ذریعه خارج‌اند (تقريباً ۵۰۰ نفر) و نيز فهرست اسامی کسانی که در طبقات اعلام الشيعة آمده و به نظر مؤلف از موضوع آن کتاب خارج‌اند نيز ان شاء الله در فرصت مناسب نشر می‌يابد.

فصل دوم مقدمه تحقیق را ۴۱ نامه تشکیل می‌دهد که مخاطب تمام این نامه‌ها مؤلف محترم است.

در بخش اول از جلد نهم موسوعة الإمام السيد عبدالحسین شرف‌الدین تحت عنوان «راسلاته مع ابنائه»، ۶۷ نامه آمده که اکثر آنها را علامه سید عبدالحسین شرف‌الدین برای

مؤلف می فرماید: اسم اوجعفر است، نه حسین.

۵. تصحیح تواریخ

در ذریعه هنگام ذکر الفاظ الأدویة از محمد بن عبدالله شیرازی می فرماید: کتاب را در سال ۹۶۹ تألیف کرده است (ج ۲، ص ۲۹۲)

مؤلف می فرماید: صواب ۱۰۳۸ است.

در ذریعه وفات سعد بن زنگی را در ۷۹۱ ذکر کرده است (ج ۳، ص ۶۵)

مؤلف می فرماید: صواب ۶۲۳ است.

در ذریعه تاریخ کتابت إثبات الواجب از مولا محمد صادق بن محمد صالح اصفهانی را سال ۱۰۱۱ ذکر کرده (ج ۱، ص ۱۰۵)

مؤلف این سال را خطاطی داند: چراکه مولا محمد صادق در سال ۱۰۱۸ به دنیا آمده است.

۳. رد برخی احتمالات و استظهارات

در ذریعه بعد از ذکر انساب آل أبي طالب از سید تاج الدین حسینی آمده: «شاید او سید تاج الدین محمد بن قاسم بن حسین بن معیه دیباچی باشد» (ج ۲، ص ۳۷۷)

مؤلف می فرماید: ابن معیه حسنی است، نه حسینی.

در ذریعه هنگام ذکر تحریر اکثر اذو و سیوس از تقی الدین محمد بن معروف راصد می فرماید: «چه بسا همان تقی الدین محمد بن محمد فارسی باشد» (ج ۳، ص ۳۸۳)

مؤلف می فرماید: این که اولی دمشقی و دومی فارسی است، مغایرت این دورا واضح می سازد.

۴. تنبیه بر تکرار یک کتاب در جای دیگری از ذریعه مؤلف در جلد اول می فرماید که آداب التعلیم والتعلّم

تعليقات بر یازده جلد طبقات اعلام الشیعه در ۳۴۰ صفحه آمده است. تعليقات بر طبقات اعلام الشیعه قرن های ۹، ۱۰، ۱۱، ۱۲ اول بار در این چاپ ارائه می گردد.

جزء دوم کتاب با مقدمه ای ده صفحه ای از مؤلف آغاز می گردد و تعليقات مؤلف بر جلد ۵ تا ۲۲ اعيان الشیعه به غیر از جلد ۱۹ در حدود ۶۲۰ صفحه آمده است.

جزء سوم کتاب با تتمه تعليقات بر اعيان الشیعه یعنی تعليقات بر جلد ۲۲ تا ۵۲ در ۴۰۰ صفحه آغاز می شود.

مؤلف چاپ اول اعيان الشیعه را که ۵۲ جلد بوده است، مبنای کار خود قرار داده است و بدین ترتیب ۱۰۲ صفحه از مطالب کتاب به اعيان الشیعه اختصاص می یابد.

سپس تعليقات بر شش جلد مستدرکات اعيان الشیعه تأليف سید حسن امین در ۱۶۰ صفحه آمده است که برای اول بار در این طبع در اختیار محققین قرار می گیرد. در پایان جلد سوم نیز تعليقات بر هشت کتاب رجال و ترجمه شیعه در ۸۵ صفحه ذکر شده است.

بخش دوم: تصحیح و تهذیب مطالب ذریعه
عمده مطالب مؤلف محترم در این بخش راضمن چند عنوان ارائه می کنیم:

۱. تصحیح نام مؤلفین

در ذریعه از صاحب ائمیس الفقهاء به نام سید محمد بن ابی القاسم یاد شده (ج ۳، ص ۴۶۳)

و مؤلف می فرماید: نام صحیح سید ابوالقاسم بن محمد حسین است.

در ذریعه هنگام ذکر اخبار المحدثین از ابو عبدالله حسین آمده: در کشف الحجب فرموده نام او حسین است (ج ۱، ص ۳۴۷)

اشاره به خروج او از موضوع ذریعه نموده آورده شده است و بدین ترتیب درواقع فهرستی از کتب مؤلفین خارج از موضوع ذریعه نیز فراهم گشته است.

این افراد تقریباً ۱۳۰ نفرمی شوند و منبع ما در تهیه این فهرست، فهرس اعلام الذریعه است که زیر نظر فرزند شیخ آقابرگ، علینقی منزوی، تألیف شده است.

۳. برای تکمیل فایده، به تعلیقات سید سعید اختر رضوی (مر ۱۴۲۳) بر ذریعه و تعلیقات آیة الله شیعی زنجانی (دام ظله) بر طبقات قرن ۱۳ و ۱۴ مراجعه شده و اگر در جای سید عبدالله شرف الدین تعلیقه داشته و آن دو بزرگ نیز تعلیقه‌ای داشته‌اند آن تعلیقه ذکر شده است.

۴. در تحقیق کتاب از هر منبعی آدرس داده شده براساس چاپ موجود در نسخه اول برنامه مکتبه اهل بیت طیبیه می‌باشد.

ب) شیوه مؤلف در کتاب:
آنچه در ادامه می‌آید درواقع گزیده مطالبی است که در امراوی و دوم از مطلب دوم فصل اول مقدمه تحقیق کتاب مع موسوعات رجال الشيعة ذکر شده است.
در اینجا چند نکته در خور توجه است:

۱. تمامی مطالب سید عبدالله شرف الدین در تعلیقات سه جلد اول ذریعه مطالعه و دسته‌بندی شده و براساس آن، این دو امر نگارش یافته است.

۲. آنچه در مقدمه تحقیق کتاب آمده و آنچه در پی می‌آید، از نظر دسته‌بندی مطالب، کمی تفاوت دارد.

۳. برای هر عنوان به ذکر حداقل ۴ مثال اکتفا شده است.

۴. آنچه در این بخش به عنوان ادله اثبات تسنی از مؤلف محترم نقل می‌شود اعم است از دلیل برتسن و مؤید تسنی.

(ص ۱۵) در ص ۲۸ به اسم آداب المتعلمين تکرار شده است.
آداب النکاح از شیخ علی عرب (ص ۳۳) درج ۱۱، ص ۷ به اسم رساله أسرار النکاح وإثبات الفرقۃ الناجیة از سید حسین همدانی (ص ۹۸) درج ۱۶، ص ۱۷۹ به اسم الفرقۃ الناجیة و احوال سلاطین صفویه از مظہر زواری (۳۰۵) درج ۱۱، ص ۱۳۴ به اسم رساله فی تاریخ الصفویۃ تکرار شده است.

در جلد اول، نه مورد دیگر از این متن ذکر نمی‌شود و سایر مجلدات به همین صورت می‌باشد؛ مثلاً در جلد دوم هشت مورد و در جلد سوم شش مورد را برمی‌شمرد.

دیگر مطالب:

در این بخش به ذکر نمونه‌ای اکتفا می‌شود در ذریعه موضوع اساس الاقتباس از سید اختیار الدین هروی رامعانی و بیان یاد می‌کند (ج ۲، ص ۵)

و مؤلف می‌فرماید: موضوع کتاب، امثال و حکم و اقتباسات لطیف است چنان که در کشف الظنون و نسخه مطبوع آن آمده است.

ج) عمل ما در تحقیق
اما آنچه در تحقیق جلد اول از این کتاب انجام شده عبارت است از این موارد:

۱. تمامی عبارات منقول از ذریعه و طبقات با اصل مقابله شده است.

۲. مؤلف محترم در چاپ بیروت بعد از ذکر بسیاری از کتب ذریعه به ذکر این نکته اکتفا کرده که «ما قبلًا به خروج مؤلف از موضوع ذریعه اشاره کردیم». در عمل تحقیق، بعد از حذف این موارد، همه کتبی که در ذریعه برای آن مؤلف ذکر شده است به ترتیب مجلدات ذریعه در اول جای که اسم او برده شده و سید عبدالله شرف الدین

ص ۴۰۸) ورومی بودن داود قیصری (ج ۲، ص ۷) ومغری بودن عبدالمؤمن بن هبھالله اصفهانی (ج ۲، ص ۲۱۶) رادلیل بر تسنن آنان می داند.

۴. عدم اشاره به تشیع صاحب کتاب در کتب اهل سنت

مؤلف عدم اشاره وفیات الأعیان در ترجمهٔ محمد بن اسحاق (ج ۱، ص ۳۴۶) و تاریخ بغداد در ترجمهٔ نصرین علی جهضمی (ج ۳، ص ۲۱۲) و معجم الأدباء در ترجمهٔ ابن بسام (ج ۱، ص ۳۱۹) والفهرست ابن ندیم در ترجمهٔ ابوحنیفه دینوری (ج ۱، ص ۳۲۸) به تشیع آنان را دلیل بر سرنی بودن آنها می داند.

۵. عدم ذکر صاحب کتاب در کتب مختص به اعلام شیعه

مؤلف عدم ذکر ابوحنیفه دینوری (ج ۱، ص ۳۲۸) و عبد الرحمن بن عیسی بن حماد (ج ۲، ص ۲۹۲) در رجال نجاشی و عدم ذکر یعقوب بن اسحاق کندی (ج ۱، ص ۳۷۷) در فهرست شیخ طوسی را دلیل بر تسنن آنها می داند.

۶. مقرب بودن صاحب کتاب نزد برخی متعصبین اهل سنت

مؤلف بودن نعمت خان عالی از ندیمان سلطان اورنگ زیب (ج ۲، ص ۳۹۱) و مقرب بودن رودکی نزد سلطان نصرین احمد سامانی (ج ۳، ص ۲۰۷) را دلیل بر تسنن این دو می داند.

۷. تأليف کتاب برای برخی سلاطین اهل سنت ابن اسحاق اخبار کلیب وجساس را برای ابو جعفر منصور نوشته (ج ۱، ص ۳۴۶) و این دلیل بر تسنن او است.

۸. صاحب منصب بودن از سوی حکام اهل سنت

ابوالنجیب سهروردی متولی مدرسه نظامیه در بغداد شد (ج ۱، ص ۲۸) و تقی الدین رصاد از سوی دولت عثمانی عهدہ دار امر

ان شاء الله در آینده با مراجعه اهل تحقیق به مطالب سید عبدالله شرف الدین در تعلیقات بر همه مجلدات ذریعه نوشتاری کامل تنظیم گردد.

مروی بر کتاب مع الذریعة (ج ۱-۳) مطالب کتاب را می توان به دو بخش تقسیم کرد:

بخش اول: اثبات خارج از موضوع بودن برخی از کتاب‌ها

عمده ادله مؤلف گران قدر در اثبات مدعای خود عبارتند از:

۱. نص کتب تراجم

مؤلف نقل می کند از طبقات الشافعیه این که عبدالقدار سهروردی فقیه شافعی است (ج ۱، ص ۲۸) و از اعلام زرکلی اینکه مولانا نصرالله خلخالی از فقهای شافعیه است (ج ۱، ص ۱۰۹) و اینکه ابوالوفاء اخسیکتی، حنفی است (ج ۱، ص ۳۶۴) و از فوائد بهیه و جواهر مضیئه اینکه ابوالعباس مستغفری، حنفی است (ج ۲، ص ۵۹).

۲. تأليفات ديگر صاحب کتاب

مؤلف، سفی بودن سید هبة الله حسینی راز طریق کتابش لوامع البرهان فی قدم القرآن اثبات می کند (ج ۱، ص ۲۰) و تسنن ابن اسحاق راز مغازی او که مشتمل بر مدرج خلافاست (ج ۱، ص ۳۴۶) و تسنن سید اختیار حسینی راز اساس الاقتباس که مشتمل بر ذکر خلفاً و حدیث «اصحای كالنجوم» است (ج ۲، ص ۵) و تسنن رویانی را از کتاب البحر که در باره آن گفته اند: این کتاب برترین تصنیف در فقه شافعی است (ج ۳، ص ۲۹).

۳. موطن صاحب کتاب

مؤلف غلبه تسنن بر شیراز در زمان عبدالله بن محی الدین انصاری (ج ۱، ص ۷۸) و اندلسی بودن حکیم مغربی (ج ۱،

قضاياً کشت (ج، ۳، ص ۳۸۳) و مؤلف این را دلیل بر ترسن این دومی داند.

۹. بودن صاحب کتاب از برخی فرقه‌های صوفیه

مؤلف بودن بهاءالدین محمد متوفی (ج، ۲، ص ۴۷۴) و ابراهیم شبستری (ج، ۲، ص ۲۰۱) از فرقهٔ نقشبندیه را دلیل بر خروج این دواز موضع ذریعه می‌داند.

دیگر ادله:

مؤلف به بودن ابو معشر فلکی در ابتدا از اصحاب حدیث (ج، ۱، ص ۲۰۱) و توصیف علمای اهل سنت ابوالوفاء اخسیکتی را به امام واحد زمان (ج، ۱، ص ۳۶۴) و معاصر بودن یعقوب بن اسحاق کندی با ائمه علیهم السلام و عدم ارتباط او با آنها علیهم السلام (ج، ۱، ص ۳۷۷) و سفی بودن آبای محمد بن محمد بن شاهنشاه (ج، ۳، ص ۲۲۳) بر خروجشان از موضع ذریعه استدلال می‌کند.

در این قسمت بیان دونکته مناسب است:

نکتهٔ اول: گاهی بعض علمای شیعه کسی را شیعه دانسته‌اند، اما مؤلف به جهت نبود دلیل برآن یا وجود دلیل برخلاف آن، این شهادت را از آنها نمی‌پذیرد.

حسن بن علی طبری در آخر اسرار الإمامة، راغب اصفهانی را به طور جزم از حکماء شیعه امامیه شمرده است

ولی مؤلف می‌فرماید: ما ادلهٔ واضح بر عدم تشیع او داریم (ج، ۱، ص ۳۷۴).

سید بن طاووس در فرج المهموم در بارهٔ یعقوب بن اسحاق کندی فرموده: او از علمای شیعه است که معرفت به نجوم دارد.

ولی مؤلف می‌فرماید: تشیع او بسیار بعید است (ج، ۱، ص ۳۷۷).

در نسمه السحر، ابن بسام (ج، ۱، ص ۳۱۹) و ابوالحسن جزار (ج، ۱، ص ۴۶۴) را از شعرای شیعه دانسته است

ولی مؤلف می‌فرماید: دلیلی برآن نداریم.

نکتهٔ دوم: در بسیاری از موارد صاحب ذریعه بر تشیع کسی دلیل اقامه می‌کند ولی مؤلف آن دلیل را نمی‌پذیرد.

صاحب ذریعه استدلال می‌کند بر تشیع ابوحنیفه دینوری به این که او از ابن سکیت شیعی علم فراگرفته است (ج، ۱، ص ۳۳۸)

ولی مؤلف می‌فرماید: تعلم او در ادب و لغت است و ربطی به مذهب ندارد.

صاحب ذریعه استدلال می کند بر تشیع قیصری رومی به این که خطبهٔ کتابش را با صلوات بر آل پیامبر ﷺ آغاز کرده است (ج ۲، ص ۷)

اما مؤلف می فرماید: این، شأن بسیاری از اهل سنت است

صاحب ذریعه می فرماید: کاتبی نیشابوری اشعاری در مناقب اهل بیت ؑ دارد و این دلیل است بر تشیع او (ج ۳، ص ۱۶۵)

ولی مؤلف می فرماید: این دال بر تشیع اونیست، چرا که بسیاری از اهل سنت در مدح اهل بیت شعر سروده‌اند

صاحب ذریعه تمثیل ابراهیم شبستری در یکی از اشعارش به جملهٔ «شفیعی حسین بن علی» را صریح در خوبی عقیده اومی داند (ج ۲، ص ۲۰۱)

و مؤلف می فرماید: این جمله در مقابل وصف او به نقشبندي نمی‌تواند دلیل بر تشیع باشد.

مؤلف در جلد اول ذریعه ۲۴ نفر، در جلد دور ذریعه ۲۲ نفر و در جلد سوم ذریعه ۳۴ نفر را خارج از موضوع ذریعه می‌داند.

در پایان می افزاییم که مؤلف بعد از ثبات خروج کسی از موضوع کتاب، کتب دیگر او که در ذریعه ذکر شده را استقصامی کند؛ مثلًا هنگام ذکر الآداب از واقعی (ج ۱، ص ۱۰)، أخبار الحبشه (ج ۱، ص ۳۲۶)، أخبار مدائح قریش (ج ۱، ص ۳۴۹)، أخبار مكة (ج ۱، ص ۲۵۱) و ... رانیز نام می‌برد.

و یا هنگام ذکر الآداب والأمثال از ابن درید (ج ۱، ص ۱۱)، آداب سلطنت از شاه میر (ج ۱، ص ۲۰)، آداب الغرباء از ابو الفرج (ج ۱، ص ۲۶)، أبدال الأدوية از سمرقندی (ج ۱، ص ۶۴)، أخبار ابن هرمة از صولی (ج ۱، ص ۳۱۴)، أخبار الأئمّه از ابن بسام و أخبار أصحاب الأئمّه از جنبانی (ج ۱، ص ۳۲۰) آثار دیگر آنان را که در ذریعه آمده، گوشزد می‌کند.

اینها مواردی است که در جلد اول ذریعه آمده است. باقی مجلدات نیز بر همین منوال است؛ مثلًا در جلد دوم هنگام ذکر نه نفو و در جلد سوم هنگام ذکر شش نفر کتب دیگر آنها را نیز نام می‌برد.

